

Kristillisen spiritualiteetin kipupisteet: Uskonnollinen a priori ja "siviiliuskonnollisuus"

Simo Kiviranta

Johdanto

Tässä puheenvuorossa en pyri otsikossa mainittujen käsitteiden 'uskonnollinen a priori' enkä 'siviili- eli kansalaisuskonnollisuus' (civil religion) teologiseen analyysiin, vaan tyydyn selostamaan käsitteiden olennaisen merkityksen ja niiden pohjalta esittämään joitakin arvioita niiden suhteesta meihin, kirkon jäseniin sekä sen tavoitteisiin ja siihen kohdistuviin rooli-odotuksiin. Jokainen ymmärtää, että kirkon elämän luonnetta ei voida selittää tulkitsemalla sitä vain parin käsitteen avulla. Toisaalta juuri mainitut peruskäsitteet, ns. uskonnollinen a priori, jonka suomennan "ihmislähtöiseksi uskonnollisuudeksi", sekä em. siviiliuskonnollisuus (civil religion), ovat mitä ilmeisimmin vaikuttavia tekijöitä sekä ns. yhden enemmistökirkon maissa että niissä kulttuureissa, joille on leimallista vapaiden kirkkojen rinnakkaiselo eli ns. denominationalismi. Edellisistä ovat hyvänä esimerkkinä pohjoismaiden kirkot ja jälkimmäisistä Yhdysvaltojen kirkkojen monenkirjavuus.

Arviointitapa on luonteeltaan teologianhistoriallinen. Esille otettavat käsitteet kuuluvat merkitsevinä siihen maaperään, jossa kirkko väistämättä joutuu kasvamaan. Kaikki tiedämme, miten laaja ja monisyinen kirkkojen juuristo on. Historiallista kirkkoa voi hyvin verrata suureen lavealla paikalla kasvavaan mäntyyn, jonka pinta-juuristo saattaa ulottua jopa kahdensadan metrin päähän puun rungosta. Kirkossa tämä luku on vielä moninkertaistettava. Meidän on kuitenkin aina etsittävä olennaista.

Uskonnollinen a priori

Uskonnollisella a priorilla tarkoitetaan ihmisessä olevaa luontaista ja myötäsyttyistä vetoa uskontoon ja kykyä tiettyssä määrin luoda ja omaksua uskontoa. Mitä moninaisempien tieteellisiksi otaksuttujen käsitysten mukaan uskonto on kasvanut alun alkaen ihmisestä itseltään. Hänen on tämän sitkeän taipumuksensa pohjalta tapana osallistua uskonnon harjoitukseen ja välittää sitä eteenpäin. Täysin sekulaari ja uskonnoton ihminen ei voi olla. Tämän todentaa jo kvasiuskontojen suuri määrä.

Kuvatun teorian alkua teologian alalla modernina aikana meidän on etsittävä ns. uusprotestanttisen näkemyksen alusta, ennen muuta F. D. E. Schleiermacherilta (1768–1834). Hän on teologianhistoriassa suuri rajapaalu, jonka katsotaan erottavan kaksi pääjaksoa, ns. vanhaprotestantismin (Altprotestantismus) ja ns. uusprotestantismin (Neuprotestantismus). Näiden välillä on suuri murros tai oikeastaan kriisi, jota kutsumme valistuksen teoriaksi luonnollisesta uskonnosta. Tämä on valistuksen uskonnollinen anti, joka sen mielestä merkitsi maailman uskonnollisen kirjavuuden totaalista ratkaisua. Kaikkien uskontojen takana oli luonnollinen uskonto, johon olisi tieteen keinoin palattava. Näin vapauduttaisiin uskontojen aiheuttamilta ristiriidoilta, kilpailulta ja jopa sodilta. Tältä osin valistuksessa oli kysymys pyrkimyksestä järjen keinoin saavuttaa ihmiskunnan ykseys. Tämän suuren, mutta käytännössä hedelmättömäksi osoittautuneen hyökyaallon edessä Schleiermacher turvautui toisenlaiseen selitykseen. Hän piti koko annettua todellisuutta "jumalallisena" ihailien Spinozan panteismia: "jumala eli luonto". Tulkiten luonnollisen uskonnon keinotekoiseksi hän pyrki etsimään "todelliselle" uskonnolle turvapaikan inhimillisestä subjektiviteetista, josta käsin todellisuus näytti pysyvän koossa. Ihmisillä oli korvaamaton tunne kiinnikkeestään Jumalaan ja mahtava mahdollisuus katsella maailmankaikkeutta.

Todellisuudessa myös luonnollinen uskonto, jota pidettiin objektiivisena realiteettina, oli subjektiivinen luomus. Ihmisen yksinkertaisesti olisi vain omaksuttava se järjellä ja moraalitajulla uskollisen tunteen sijasta. Aavistettiin, että paras keino kyseiseen uskon torauhaan olisi se, että kukin pitäisi tiettyä karsittua uskontoaan oikeana. Jälkimmäisessä tapauksessa ei edellytetä välttämättä yhtä

luonnollista oppiuskontoa. Riittää, kun kukin suvaitsevaisuuden hengessä hyväksyisi hänelle soveltuvan uskonnon aidoksi ja oikeaksi. Jälkimmäistä ratkaisua edustaa klassisella tavalla Lessingin laaja näytelmä *Nathan Viisas*. Olenkin sitä mieltä, että jokaisen teologin olisi syytä lukea tämä Lessingin teos (saatavana suomeksikin), sillä se antaisi nykyisille uskontodialogien harjoittajille ja ekumeeniselle visioinääreille ajattelemisen aihetta. Lessing kirjoittaa Nathan Viisaan neuvon tähän tapaan:

"Ehk' isä kauemmin
ei hirmuvaltaa yhden sormuksen
suvainnut suvussa, voi olla niinkin.

--

Mut' tää on neuvoni: te asian
otatte siltään. Jokainen jos teistä
on sormuksensa saanut isältään,
Niin varmasti myös kukin uskoon
Sen oikeaks'.

--

Teist' itsekukin kilpaa todistakoon,
ett' oikean on kiven ja sen voiman
hän sormukseensa saanut! Voimaa sitä
tukekoon mielen lempeys, sydänsopu.
Työt hyvät, syvin alttius Jumalalle!"

Näyttää melko puhtaalta lain uskonnolta, jossa uskonnollisena a priori yhdistyy uskottuun uskonnolliseen traditioon.

--

Sill' eikö perustu ne tarinaan,
suusanaiseen tai kirjoitettuun, kaikki,
Ja luottamuksell' uskollahan vain
tarinan omaksua voi, vai kuinka?"

Vanha- ja uusprotestantismin välillä on teologianhistorioitsijoiden mukaan totuuskysymystä ajatellen ammottava silloittamaton kuilu. Mutta teorioiden tasolla siltoja tai ainakin "pitkospuita" löytyy runsaasti. Vanhaprotestantismissa aina uskonpuhdistuksesta lähtien puhuttiin niin sanotusta luonnollisesta jumalatuntemuksesta

(*cognitio Dei naturalis*). Se kuitenkin rajoittui, vähän tutkijoista riippuen, joko Jumalan pelkän olemassaolon tajuamiseen tai sen lisäksi myös Jumalan lain tiettyyn tiedostamiseen; Jumala rankaisee pahan ja siunaa hyvän. Luonnollinen jumalatuntemus liittyy klassisessa luterilaisuudessa puhtaasti lain piiriin. Evankeliumi on sitä vastoin jotakin, jonka suhteen luonnollinen järki on täysin pimeä ja lukossa.

Valistuksen rationalistisessa teologiassa mainittu luonnollinen jumalatuntemus laajeni mahtavaksi teologian osaksi, josta käytettiin tunnettua nimitystä *luonnollinen teologia* (*teologia naturalis*). Sen puitteissa järki liihotteli metafyyssissä korkeuksissa ja kehitteli luonnollisen teologian kirkon ja kulttuurin käyttöön varsin yksityiskohtaiseen asuun saakka. Mutta Lessing-esimerkistä huomaamme, että oli toinenkin teoriasilta, jonka suuri rakentaja oli Schleiermacher. Jos nyt kerran uskonto on jotain sellaista, joka elää ihmellisessä historiallisessa traditiossa, ja johon ihminen syntyy, tästä seuraa, että hänen on otettava saamansa "jalometalli" (vrt. *Lessingin Kolme sormusta*) täydestä ja aitona. Uskonto on syntynyt ihmisessä ja se elää ihmisessä, ja ihmisessä sitä on viljeltävä.

Schleiermacher puhuu, kuten tiedämme, ihmismielen uskonnollisesta provinssista eli alueesta. Konkreettisesti voisimme jatkaa kuvaa ja ajatella ihmismielen suureksi valtakunnaksi, joka on jaettu maakuntiin. Maakunnat vastaavat kulttuurin eri osa-alueita ja niiden joukossa on yksi maakunta, jossa viljellään uskontoa, samalla tavoin kuin toisissa viljellään musiikkia, taidemaalausta, yhteiskuntahallintoa, eri tieteenaloja jne. Kun nyt uskonto on mielen provinssi, niin se on myötäsyttyisenä hänelle olemassa a priori (ennen kokemusta), so. hän ei löydä uskontoa törmäämällä siihen maailmassa, puhumattakaan että hän tulisi uskoon jonkin hänelle vieraan todellisuuden vaikutuksesta, vaan uskonto on jo hänessä. Kysymys on vain siitä, että ihmisen on tiedostettava apriorinen uskontonsa ja ymmärrettävä sen sisältö ja sen tarjoamat mahdollisuudet. Kyseessä on ihmisen riippuvuus Jumalasta, jonka Schleiermacher aluksi ymmärsi panteistisen jumalakäsityksen mukaan, tullen sittemmin lähemmäksi kristillistä jumalakäsitystä.

Riippuvuuden ohella toinen olennainen apriorisen uskonnon tekijä oli elämänyhteys Jumalan kanssa. Sekin on pohjimmiltaan näin ollen myötäsyttyistä. Elämänyhteys Jumalaan ei ole pelkästään Ju-

malan ilmoituksen, uskotun sanan ja sakramenttien elämänyhteyttä, vaan antropologis-apriorista elämänyhteyttä. Tällöin on kuitenkin huomattava, ettei Schleiermacher millään muotoa halua tätä tietä siirtyä em. luonnollisen uskonnon teoriaan, vaan aitoja ovat historiallisesti välittyneet todelliset uskonnot, joilla täytyy myös olla tietty paremmuus- eli arvojärjestys. Luonnollisen uskonnon aivokummituksen sijalle Schleiermacher otti historiallisen kristinuskon ja kirjoitti siltä pohjalta erään teologianhistorian merkittävimmistä dogmatiikan yleisesityksistä *Der Christliche Glaube*. Sen hän päivitti tarkoituksellisesti F. Melanchthonin ensimmäisen protestanttisen dogmatiikan (Loci 1521) ilmestymisvuoden mukaan 1821.

Schleiermacherin suuresta merkkipaalusta lähtien ihmislähtöinen uskonnollinen a priori on teologiassa kilpaillut pelastushistoriallisen ja ilmoitusvaraisen teologian kanssa. Tilannetta ei muuta se, että Kant hävitti kaiken apriorisen tiedon sisällön ja metafysiikan ja siirsi uskonnon eettisen todellisuuden alueelle. Uskonto säilyi tällöinkin antropologisessa juuressansa. Hyvänä esimerkkinä mainittakoon A. Ritschl. Hänelle metafysiikka teologiassa oli kauheata sekasotkua, koska se sekoitti hengen ja luonnon. Uskonto oli perusteltava toisin. Kristinuskko ei varsinaisesti syntynyt suoraan Jeesuksesta, puhumattakaan että Kristus olisi todellisesti läsnä ilmoituksen sanassa, saarnassa ja sakramenteissa. Kaikki tämä oli alkukirkon luomusta ja katolistumiskehitystä, minkä perimmäisenä tekijänä oli kuitenkin Jeesuksen ihmismieliin tekemä lähtemätön vaikutus. Juuri eettisen ytimen muodossa antropologinen jäi tässäkin voimaan. Uudemmasta teologianhistoriasta kannattaa lyhyesti vain mainita suurimmat uskonnon apriorismin eli ihmislähtöisyyden edustajat E. Troeltsch, sekä yllättävää kyllä, meille Pohjoismaissa tuttu ja kiistelty A. Nygren.

Edellä on tehty suuria hyppyjä. On unohdettu ns. välitysteologia, joka kuvitteli olevansa kolmas tie, mutta kuivui kokoon havainnollisesti siinä, että viimeisestä suuresta välitysteologista A. Ritschlistä tulikin klassisen liberaalteologian kruunaamaton kuningas ja isä. Ihmislähtöisen uskonnollisuuden kannalta tämä juuristo kuitenkin riittänee. Nykyisen kirkon ja monimuotoisen teologian piirissä samanlainen käsitys uskonnosta on elävää todellisuutta, joka tulvehtii meitä vastaan kristilliseksi kutsutun lehdistön ja kirkon ohjelmoiman sähköisen median välityksellä. Tällä käsityksellä on se etu,

että se on hyvin fleksiibeli eli joustava ja monikäyttöinen. Vain yhtenä esimerkkinä mainittakoon nykyinen mystiikan ja hiljaisuuden harrastus. Kun hiljentymisen tarve on mitä ilmeisin, on olemassa sellainen vetäytymisen ja itsensä etsimisen muoto, joka kaivautuu mielen ja sielun syvyyksiin, äärimmäisissä muodoissaan aina kristinuskon taustalla olevaan arkaiseen, joskus kristinuskoa kohtaan hyvinkin kriittiseen sielun kaivuuseen saakka. Selvyiden vuoksi on syytä todeta, että on olemassa myös hiljaisuuden etsinnän muoto, joka ammentaa kristillisen uskon omimmista lähteistä.

Vallitsevaksi on kuitenkin tullut nykyisessä usein todetussa uskonnollisessa nousussa ajatus, että ihmiset ovat löytäneet itsestensä uskonnollisuuden tarpeen ja ulottuvuuden. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että kiintymys Raamattuun, luterilaiseen uskoon ja hengellisen avun etsiminen kirkkomme jumalanpalveluksista olisi huikeasti lisääntynyt. Pikemminkin on muodissa sanoa "minun jumalani", mikä ilmaisee juuri sisäsyntyistä, ihmislähtöistä ja monimuotoista uskonnollisuutta. Sen sijaan, että me kirkossa lämmittelisimme yleisuskonnollisuuden muoti-ilmiöllä, meidän tulisi kaiketi pysähtyä sen tosiasian eteen, että jumalanpalvelukseen osallistuvien määrä jatkuvasti laskee. Tästä tuskin on tehtävissä muuta johtopäätöstä, kuin että ilmoituslähtöiseen, raamatulliseen sitoutuminen on yhä vähäisempää. Uususkonnollisuus ei ole tullut meille hyökyaallon tavoin organisoituneessa muodossa, mutta yksilökeskeinen "minun uskontoni" kukkii kaikkialla.

Summa summarum, Vapahtajan sanoja Uudessa testamentissa hieman soveltaen: Se, mikä tulee ihmisen sisimmästä ulos, on vahingollista ja turmelee ihmisen, mutta sitä vastoin se, mikä menee ihmisen sisään ulkopuolelta Jumalan pelastavana evankeliumina, tervehdyttää ja alkaa siivota ihmistä hengellisesti.

Civil Religion

Civil Religion on varsinaisesti sosiologinen käsite, jolla on tutkijoista riippuen hieman erilaisia merkityksiä. Yleisesti ja pelkistäen voidaan kuitenkin määrittää, että on kyse uskonnollisuudesta, jonka katsotaan kuuluvan kunnan kansalaisten elämään yhtenä elementtinä ja käyttäytymismuotona. Nyt, kun radikalismien ajat ovat ainakin

toistaiseksi ohi ja huippupoliitikot sekä muut julkimot liittyvät kirkkoon, viettävät näyttävästi mediahäitä ja varovat kansalaisten arvokkaina ja pyhinä pitämien arvojen loukkaamista, tämä on ainakin ensiasteessaan merkki siviiliuskonnollisuuden elpymisestä. Tämän ohella on runsaasti sellaisia perittyjen arvojen kunnioittamisen muotoja, joihin saattaa liittyä yllättäviä kirkollisia juhlamenoja. Papit eivät ainoastaan naulaa ja vihi lippuja, vaan voivat jopa järjestää juhla Jumalanpalveluksia ja erilaisia kunniakäyntejä ja retkiä, joilla on suorastaan pyhiinvaelluksen leima. Kaikki tiedämme, että kansalaisuskonnollisuuden luvatussa maassa Yhdysvalloissa, missä ei ole valtiokirkkoa, kristinuskon muodot elävät julkisuudessa paljon näkyvämmiin kuin konsanaan sekularisoituneissa valtiokirkkomaissa.

Miten kristinuskon kannalta tällaista kansalaisuskonnollisuutta on arvioitava? Olisi suuri virhe julistaa se jonkinlaiseksi tapakristillisyydeksi tai olla näkemättä siihen sisältyviä positiivisia tekijöitä. Ei toki ole mitään moitittavaa siinä, että pyhän kunnioitus ja esimerkiksi kansakunnan vapauden puolesta henkensä antaneiden muistaminen olisi jotain yhdentekevää. Päinvastoin on suorastaan ihmeteltävä, että ns. veteraanityö sisältää niin paljon todellista Jumalan sanalla hoitamista ja auttamista. Aitoon kristillisyyteen kuuluu erottamattomasti kristillinen tapa eri muodoissaan. Luulen, että esimerkiksi aikaisempien presidenttien virkaanastujaispuheen loppuotoivotus "Jumala synnyinmaata siunatkoon" on saanut monen kristityn sydämen sykähtämään ja yhtymään siihen iloiten.

Mikä siis on ongelma kansalaisuskonnollisuudessa? Tässä emme voi ryhtyä ratkaisemaan, mikä on aitoa kristillisyyttä, mikä tavoitteellista hurskastelua. Siihen meillä ei ole välineitä eikä oikeutta. Sen sijaan voimme arvioida, että kansalaisuskonnollisuus on historian aikana saanut ja saa yhä muotoja, joita hyväksi käyttäen ihminen pyrkii osoittamaan uskonnollista kelpoisuuttaan ja riittävyytään. Tältä osin on kysymys pohjimmiltaan lain uskonnosta, jota harjoittaen ajatellaan oltavan kelvollisia kunnan ihmisiä ei vain yhteiskunnan ja kirkon mittapuulla mitaten, vaan myös Jumalan silmissä. Viimeksi mainitusta meidän on samoin uskaliaista lausua ehdottomia väitteitä, sillä meidän on muistettava, ettemme ole sydänten tutkijoita. Erään viitteen antaa kuitenkin se, että julistaudutaan kirkon kannattajiksi ja normaaliuskovaisiksi, mutta otetaan samalla etäisyyttä omakohtaiseen tunnustavaan kristillisyyteen ja herätyk-

seen. Kaikkea uskonnollista herätystä ja henkilökohtaisen uskon todistusta pidetään helposti kiihkouskovaisuutena ja lahkolaisuutena. Niinpä ihmislähtöinen ja siviiliuskonnossa pätevöitynyt on saanut kirkon kirjavasta opetuksesta sellaista "rohkaisua", että henkilöä, joka uskoo Raamattuun kirkon opettamalla tavalla ja yhtyy uskontunnustukseen täydestä sydämestään, pidetään jo fundamentalistina tai yltiöuskovaisena.

Tiedämme, että kirkko on näkyvästi esillä mediassa. Kirkkoa keuhutaan ajanmukaiseksi. Sitä arvostetaan. Kirkko puolestaan on paljolti sopeutunut siviiliuskonnon ehtoihin. Niinpä se tuomitsee ja julistaa voimakasta eettistä sanomaa asioissa, joista vähintäänkin enemmistö on samaa mieltä. Sitä vastoin kysymyksistä, joissa Raamatun kanta on yksiselitteinen ja selvä, puhutaan mahdollisimman epäselvästi ja moniselitteisesti. Harvat ovat ne kerrat, joissa kirkko huomattavien edustajiensa suulla tai standardijulistuksessaan asettuu poikkiteloin vallitsevan mielipiteen ja jopa siviiliuskonnon hyväksymän käsityksen kanssa, vaikka sillä olisivat kuinka selvät raamatulliset perusteet, tunnustuksen ilmaisema kanta ja pätevän teologiankin argumentit tiedossaan. On häkellyttävää ja surullista, että liian usein saa havaita kirkon korkeiden edustajien olevan enemmän kiinnostuneita vallastaan, kuin siitä, mikä on kristillisen uskon ja kirkon todellisen tehtävän ja olemuksen mukaista.

Kristillinen spiritualiteetti

Teologinen teoria uskonnollisesta a priorista on saanut monia ilmentymiä, joista edellä on käsitelty vain muutamia. Olennaista tässä kohdin kuten totesimme on, että sen mukaan ihminen langenneisuuden tilassakin omaa ihmisyyteensä kuuluvina kykyjä, voimia ja mahdollisuuksia, joiden avulla hän kykenee kulkemaan Jumalaa ja myös jossain mielessä pelastusta kohti. Useimmiten asia selitetään ihmisen luotuisuuteen alunperin kuuluvan Jumalan kuvan ja kaltaisuuden pohjalta.

Tämä uskonnollinen kyky on liitetty antropologisesti milloin intellektin alueelle kuten rationalismissa, uskonnolliseen tunteeseen kuten Schleiermacher tai ihmisen tahtoon joko uskonnollisesti tai eettisesti painotettuna. Kokoavasti on kysymys siitä, että ihmisen

langenneisuudesta tingitään, jotta ihmislähtöinen uskonto päämääränään pelastuminen tulisi ymmärrettäväksi ja mahdolliseksi. Saattunaisena esimerkkinä mainitsen englantilaisen keskiaikaisen mystikon Juliana Norwichilaisen, joka toteaa suoraan, että jokaisessa ihmisessä on sisimmässään tahto, joka ei ole koskaan langennut.

Toisin kuin uskonnollinen a priori, toinen pääkäsitteemme civil religion, jonka käänsimme yleisluontoisesti kansalaisuskonnolliseksi, on uskonto- ja kirkkososiologinen. Sen vuoksi sitä ei pidä yksioikoisesti kytkeä dogmaattiseen ekklesiologiaan. Jälkimmäisen mukaan ulkonaisessa kirkossa on kahdenlaisia jäseniä: 1. Kristittyjä vain nimeltään, mutta ei todellisesti (*nomine sed non re*), 2. Kristittyjä sekä nimeltään että todellisesti (*nomine et re*). Näin kirkko on aina koosta ja statuksesta (valtiokirkko, vapaakirkko) riippumatta em. tavalla "sekalainen" eli sekoitettu kirkko (*ecclesia mixta*). Nyt kiistellään siitä, onko tämä kahdenlaisten jäsenten kokonaisuus sellaisenaan kirkko sanan uustestamentillisessä ja stricte dogmaattisessa merkityksessä. Tässä kiistassa pilkahtaa siviiliuskonnollisuuden paine. Tosiasiassa luterilaisten tunnustuskirjojen opetuksen mukaan kirkko jäsenistönsä puolesta on uskovien kirkko, johon nimikristityt ovat vain sekaantuneet. Tätä kirkon pysyvää tilaa emme kuitenkaan voi muuttaa inhimillisin keinoin. Vain Jumala yksin näkee ketkä ovat tämä tosikirkko. Vain Jumalan Pyhä Henki ihmisydämiin sanan ja sakramenttien kautta pyrkivänä vetää sen rajan, joka jo nyt tekee tämän erotuksen.

Vaikka dogmaattinen ekklesiologia ei siis suoranaisesti ratkaise siviiliuskonnollisuuden eli kansalaisuskonnollisuuden ongelmaa, sen pohjalta voimme tehdä arviointeja kirkon historiallisesta elämästä ja julkisuus kuvasta.

Miksi kipupisteitä?

Ensimmäinen vaikeus liittyy käsitteen 'uskonto' (*religio*) käyttöön. On kohtalokasta ja teologisesti onnetonta, että vanhaprotestantismin suuresta murroksesta lähtien operoitiin lähes yksinomaisesti käsitteellä uskonto. Filosofisten tukirakennelmien avulla etsittiin yhä uudelleen "uskonnon olemusta". Tässä näkyy paitsi uskonnollisen a priorin rooli myös se, että kristinuskosta ja kirkosta tuli pa-

kostakin yläkäsitteen 'uskonto' alamomentti. Tosin idealismin hennessä kristinusko uskonnon muotona pyrittiin sijoittamaan "kultamitalisarjaan". Se nähtiin joko uskontona itsenään (v. Harnack) tai Troeltschin tapaan – kristinuskon absoluuttisuus torjumalla – tois-
taiseksi uskonnollisena "maailmanennätyksenä". Mutta kristinusko uskonnollisena yhteisönä ja ihmishengen sisäisyytenä oli vain historian silloisessa tilanteessa uskonnollisuuden "kultamitalikorokkeella". Tässäkin ennätykset voivat siis murtua.

Toiseksi meidän on syytä puhua suoranaisista kipupisteistä. Edellä käsiteltyjen käsitteiden määrittämismahdollisuudet ovat esimerkiksi luterilaisen opin dokumenteissa selvät. Tämä on epäilemättä myönnettävä, jos niistä halutaan tehdä johtopäätökset. Tästä huolimatta jokainen voi – ollakseen rehellinen – havaita ilman erityistä teologista reflektointiakin, kuinka läheinen ja luontainen meille on ihmislähtöinen uskonnollisuus. Edelleen kirkolla on kiusaus tehdä itsensä tarpeelliseksi, suosituksi ja median lempilapseksi omaksumalla siviiliuskonnollinen rooli.